

A Halotti beszéd *isa* szavának kutatástörténete és etimológiája *

1. Bevezetés. A Halotti beszéd rövid kis szava, az *yfa* szép karriert futott be etimológiai szakirodalmunkban. Sokan próbálták eredetét kinyomozni, jelentését és funkcióját megfejteni, de úgy tűnik, hogy a több évtizedes múlva visszatekinthető konszenzus szerint e szavunk igencsak makacsul őrzi titkát. A helyesnek tűnő megoldáshoz vezető út felfedezése olykor talán csak a véletlennek köszönhető, mint ahogy ez alkalommal velem történt: egy nagyobb lélegzetű etimológiai tanulmány írása közben sűrűn kellett forgatnom az általam elérhető vogul és osztják szótárakat; ennek során botlottam bele olyan vogul és osztják adverbiumokba, amelyekben megtalálni véltem e szavunk etimológiai megfelelőit, és ezek révén végül talán sikerült ezen adverbiumegyüttes kialakulásának is a nyomára jutnom. Mielőtt azonban ismertetném, mire jutottam, szükségesnek látom fölidézni a tudománytörténeti előzményeket, azt bemutatandó, hogy a sötétben való tapogatózás milyen tévutakra vezetheti az elszánt kutatót. Az előzmények alapos kiderítésére tett kísérletem meglehetősen nagy bibliográfiát eredményezett, amelynek megismerése bizonyára másokat is segít az *yfa* ügyében való tájékozódásban.

2. Tudománytörténeti áttekintés. Az *yfa* szó összesen négy alkalommal fordul elő a Halotti beszédben: 1. „*yfa* pur *ef* chomuv uogmuc”; 2. „*yfa* kí nopun emdul oz gimilf || twl”; 3. „*yfa* *ef* num || igg ember mulchotia ez vermut”; 4. „*yfa* mend ozchuz iarov || vogmuc” (MOLNÁR–SIMON 1976: 27).¹

A következőkben arra törekszem, hogy lehetőleg időrendben és szerzők szerint mutassam be, illetve kommentáljam e kihalt szavunk etimológiájával és értelmezésével kapcsolatos megfejtési kísérleteket.

Tudtommal elsőként SAJNOVICS közölte nevezetes könyvének nagyszombati kiadásában, milyen jelentésű lehetett e szócska. Úgy vélte a szövegkörnyezet alapján, hogy ’bizony; certe, indubianter; sicher, unzweifelhaft’ értelmű volt (SAJNOVICS 1770: 5; 1972: 16, 141; 1994: 24), és ezen felfogást a későbbi kutatók közül sokan el is fogadták.

RÉVAI az *ysa* vagy *isa* szócskát a kontextusból (szintén) ’certe, vere, profecto’ jelentésűként értelmezte, és etimológiai magyarázattal is kísérletezett (RÉVAI 1803/2014: 97). SZINNYEI ez utóbbit okkal utasította el: „*Ysa*. A Halotti Beszédben előforduló *ysa* szót RÉVAI [...] az észti *vissist* ’gewiss, wahr’ és a lp. *vissast* ’certo’ szóval egyezteteti. Ez a szó megvan a finnben is: *vissi* ’certus, fidus,

* É. KISS KATALIN e tanulmány szerzőjével egyidejűleg írt cikket ugyanerről a témáról, amelynek címe: *Isa*. Kutatómunkája lényegét tekintve azonos eredményre vezetett, mint ami a jelen cikkben olvasható. Megegyeztünk, hogy a szerzők egyidejűleg, de más-más folyóiratban jelentetik meg a két írást. Az övé a Magyar Nyelvőr 140/3. számában tétetik közzé (2016: 303–305).

¹ A dolgozatban közölt nyelvi adatok a forrásokban található betűhív másolatai. Gyakran hivatkozom az UEW.-re, ezért az obi-ugor nyelvjárások rövidítéseit az ott alkalmazottak szerint közlöm.

verax, probus; gewiss, sicher, zuverlässig’: – csakhogy mind a három kölcsönvétele a svédből (*viss*), s így ezek az *ysa*-val nem hozhatók kapcsolatba, jóllehet hasonlítani eléggé hasonlítanak hozzá” (SZINNYEI 1879: 263, még vö. SSA. 3: 462b, *gewiß*: KLUGE 2002: 356a).

A CZUCZOR–FOGARASI-féle szótár is ’bizony’ jelentést tulajdonított e szónak (CzF. 3: 123).

HUNFALVY az egyik közeli rokon nyelvünkben, az osztyákban vélt megfelelőt találni: „*izi* ’bizony’ (rég magyar *isa*): *levija izi tarmal* ’a’ szolgának bizony elég’, *adim jug jim tiipsa izi an verl* ’rossz fa jó gyümölcsöt bizony nem terem’” (HUNFALVY 1875b: 17), de nem fűzött magyarázatot ezen közléséhez.

KORDA (1887: 175) a ’bizony’ jelentéssel is számolt, magát a szót a magyarból magyarázta: „lehetségesnek látszik a szót fölbontani e két elemre *i-sza*. Nézzük e két alkotó részt külön-külön. [Bekezdés.] A *-sza* mint némely szók végén előforduló toldalék ismeretes az ilyenekből: *monddsza, fogdsza, addsza* sat. magas hangú alakban is *fogdsza, addsi*. [Bekezdés.] Ha az *ysá*-t kettévesszük, az első tagul ott maradó *y-* a közelre mutató névmást juttatja eszünkbe ezekben *i-tt, i-gy, i-nnen, i-m, i-lyen, i-de* sat. Az a kérdés tehát, hogy az *ysa* *y*-je nem egyéb, mint a közelre mutató névmás” (KORDA 1887: 176). „... a szétválasztás ellen alaki szempontból tehető ellenvetések nem olyan természetűek, hogy e föltevést már a priori képtelenségnek mutatnák. E szerint a fölött, hogy az *ysa*-beli *y-* és a mutató névmások *i*-je csakugyan azonosnak tekinthető-e, magát a HB. szövegét kell biróul fölhívunk. E szöveg pedig meglehetősen approbálja ez azonosságot. Előre kell még bocsátani, hogy ha az *ysa*-beli *y* csakugyan mutató névmás, akkor az egész *ysa* szónak jelentése körülbelül annyi mint: ’íme, így, ilyeténképpen’” (KORDA 1887: 177; kiemelés az eredetiben, H. L.).

SZARVAS (1887: 218) KORDA magyarázatát elhárította: az *isza* olvasatot kizártak tartotta, és azt is tévesnek minősítette, hogy az *e* mutató névmás és az igékben adatolt *-sza* partikula összetételéből (vö. *monddsza, fogdsza, addsza*) forrott volna egybe, mert a *-sza* csak igékhez járulhat. Az ezen szót tartalmazó mondatok közül a harmadikba és a negyedikbe (*ifa ef num igg ember mulchotia ez vermut; yfa mend ozchuz iarov vogmuc*) szerinte nemigen illik az ’íme’ jelentés, legjobb latin ekvivalensének az *enim* (’mert, ugyanis, mindenesetre, valóban, bizonyára’) szót tartotta. KORDA magyarázatának bírálatát pedig ekképpen összegezte: „Ez utóbbi megkísérlett magyarázat után is tehát ott állunk, a hol eddig voltunk. Az *ysa* marad továbbra is annak, a mi eddig volt, rejtvénynek” (SZARVAS 1887: 218–219).

SZINEK (1899) egyértelműnek minősítette, hogy szavunk ugyanazt a jelentést hordozza, mint a latin *enim*. SIMONYI (1907: 429, 1. jegyzet) meggyőzőnek látta ezt az értelmezést (még vö. SIMONYI 1889: 160), és etimológiai ötlettel is előrukkolt: „A rokon nyelvekben találunk is hangzásra és jelentésre hasonló szócskákat: vogul *ossa, ās* ’hogyne, persze’ (NyK. 21: 315)² és osztyák »*izi*: ’bi-

² Ez téves forrásközlés. Talán a következő vogul szók jöhetnének itt számításba: N *ās₂* ’hát | nun’, *asā* ’de, viszont | doch, hingegen’, N *os-sa* ’natürlich’, amelynek alapszava a N *ās₂*, LM LU P K *ās*, T *ās*, *ās* ’és, szintén, megint [...] | auch, noch wieder [...]’ (M-WWb. 51b, 392a); úgy

zony' (régi magyar *isa*)«, mint már HUNFALVY észrevette osztják szótárában” (SIMONYI 1907: 429, 1. jegyzet). Nem sokkal később másik etimológiai ötletet adott elő: „Én új egyeztetést ajánlok, ezt sem tudom kétséget kizárva bebizonyítani, de nézetem szerint helyesebb nyomra vezet. Az óbolgárban van egy *ješa*, *eša* indulatszó, amely óhajtaást fejez ki, 'utinam, vajha' [...] Ez olyan feltűnően hasonlít a HB. *isa* szavához, hogy bizvást ezzel egynek vehetjük, ha föltesszük, hogy a régi szlávásban is volt 'bizony' jelentése s csak ebből fejlődött a 'vajha' jelentés. Ez olyan föltevés, melynek alig áll valami útjában. – (Megjegyzem, hogy a *ješa* eredete ismeretlen...)” (MARIÁNOVICS [SIMONYI] 1911: 349). MELICH (1911: 409–410) határozottan elutasítja, cáfolja MARIÁNOVICS etimológiáját, és eredetét tekintve továbbra is megfajásra váró szónak minősíti.

SZARVASRA (1887: 217) hivatkozva közli ZOLNAI (1894: 64): az *isa* „Jelentése 'bizony' vagy 'ugyanis', lat. *enim*”.

TÓTH (1907: 429) szerint az *ysa* jelentése 'ecce', vagyis 'íme'.

MELICH (1908: 8–9) a 'bizony' jelentés mellett állt ki.

Jóval később ORBÁN GÁBOR egy obskúrus etimológiai ötletre hívta föl a figyelmet: „Az *isa* szónak új magyarázatát adja BUJNÁK PÁL [...] azt igyekszik bizonyítani, hogy a HB. *isa* szava a szláv *iže*, mai *že* 'hogy' szóból származik. Szerinte a szót *izsa* alakban kell olvasni” (ORBÁN 1934: 109). Ez a bizonyos BUJNÁK volt az, aki a finnugor nyelvek, köztük a magyar igeekötőit mindenáron a szlávból valóként akarta magyarázni (BUJNÁK 1928), és akinek erről a dolgotatáról BÁRCZI lakonikusan és eufemisztikusan csak így nyilatkozott: „BUJNÁK műve [...] hemzseg a naiv tévedésektől” (BÁRCZI 1982: 125). BUJNÁKNAK az ORBÁN által ismerttetett állítását – nagyon finoman szólva – én is legfeljebb csak naiv tévedésnek minősíthetem.

BUJNÁK képtelenségét helyettesítendő ORBÁN is előadott egy etimológiai javaslatot: „Az alábbi elgondolások talán közelebb visznek bennünket a helyes megfajtéshez. [Bekezdés.] A szó jelentése 'bizony, íme, mert' [...] Hasonló jelentése van a régi nyelvben a *maga* kötőszónak is. A NySz.³ szerint e kötőszónek jelentése 'cum tamen, quamquam; und doch, zwar', de többször használják a 'bizony, ugyan' jelentésben is [...] Tudjuk, hogy a *maga* eredetileg visszaható névmás volt, amely gyakran nyomosító szereppel fordult elő, s idővel a mondat tartalmából megengedő kötőszói szerepet értettek rá [...] [Bekezdés.] Ha már most a *maga* kötőszónak ezeket az alkalmazásait nézzük és összehasonlítjuk a HB-beli *ysa* alkalmazásaival, azt fogjuk látni, hogy minden nehézség nélkül, egész természetességgel mondható a régi *maga* a még régebb *isa* helyén [...] [Bekezdés.] Mármost van a vogulban egy visszaható névmás, amelynek alakja

látom, hogy az $\bar{a}s_2$ és az $\bar{a}s_2$ azonos szavak, a *-sa* elemre nem találtam szótári adatot. Azt hiszem, hogy KANNISTO szótárában is – tévedésből – elkülönítették egymástól ezen szó nyelvjárási változatait: TJ $\bar{a}s$, TČ $\bar{a}'s$, P VN VS $\bar{o}s$, LO $\bar{o}s$, So $\bar{o}s$ 'und, auch; noch; mehr; wieder, wiederum | емѣ, опять' (K-WWb. 101a), KU $\bar{a}'s$, $\bar{a}s$, KM $\bar{a}'s$, $\bar{a}'s\bar{a}$, KO $\bar{a}'s\bar{a}$ 'so, nur so, für sich (in Ruhe), umsonst, unnützerweise; eben (wie); ledig', P LU $\bar{o}s$ 'schon, bereits; noch | уже' (K-WWb. 101a); a *-sa* elemre itt sem találtam szótári adatot.

³ NySz. 1: 1613.

emlékeztet a mi *isa* kötőszónkra. Ez a középzovvai vogul *āsä*, amelyről MUNKÁCSI (Vog. Nyelvjárások 109. 1.)⁴ a következőket mondja: »Külön 'ipse' jelentésű névmás: *täkw-āsä*, pl. *khop täkw-āsä pal khžlps* 'a ladik maga magától repedt meg' [...] Ez a *āsä* nyilván a 3. személyű birtokosragot tartalmazza végzetében; alapszava pedig a 'maga' jelentésű finn *itse* vogul megfelelője« [...] A vogul névmással talán együvé tartozik a vogul *ās* 'szintén, megint, még is, hát, bizony' [...] valamint ennek osztják megfelelője: *ās* 'is, szintén, még' stb. [...] [Bekezdés.] Ha helyes nyomon vagyunk, akkor az *ysa* tkp. annyi mint 'maga', vagyis végződése a 3. személy jele: alapszavának mássalhangzóját valószínűleg *s*-nek kell olvasnunk [...] [Bekezdés.] Jelentésében pedig ugyanazt a fejlődést mutatja, mint amilyent fentebb a *maga* névmásnál láttunk és ugyancsak ilyen fejlődés alapján használatos nyomósító jelentésben a vogulban is a középzovvai nyomatékosított személyes névmás, a *täkw* 'ő maga', amelyről ezt írja MUNKÁCSI: „A középzovvaiban 'ő hadd menjen!' így hangzik: *tän täkw mini!* 'ők ketten hadd (tkp. maga) menjenek!': *tän täkw miniji!*; 'ők (többen) hadd menjenek!': *tan taŋk minät*. Ugyane kifejezés járja a pelymi és kondai vogulban is...« (Vog. nyelvj. 110)⁵ [...] [Bekezdés.] *Isa* szavunk tehát – ha fejtegetéseink helyesek – egy ősi visszaható névmásnak 3. személyű alakja és így elemeinek összetételében is, jelentésében is teljesen megfelel *maga* névmásunknak, és ugyanazt a jelentésfejlődést is mutatja, mint *maga* névmásunk” (ORBÁN 1934: 110–111).

ORBÁN szerint tehát az *ysa* 'maga' jelentésű nyomatékosító elem lett volna, amely szerinte etimológiailag azonos lenne a középzovvai vogul *āsä*-val. Az ORBÁN (1934: 110–111) által idézett MUNKÁCSI-féle (1894: 109) „finn *itse* ~ vogul *ās*” összevetés nyilvánvalóan téves etimológiai ötlet, miként természetesen az ORBÁN által ezekhez vont vog. *ās* 'szintén, megint, még is, hát, bizony', és osztj. *ās* 'is, szintén, még' sem egyeztethető a vog. *āsä* tövével, a finn *itse* 'maga' obi-ugor megfelelői ugyanis ezek: vog. *So is* 'der wirkliche, im Sonnenschein sichtbare Schatten des Menschen', osztj. Kr *is* 'Seele, Geist, ein immaterielles etwas im Menschen' < FU **iće ~ *iše* 'Schatten; Schattenseele' (UEW. 1: 79).

A nagy vogul szótárak nem tartalmaznak *as-*, *os*-féle névmást. A MUNKÁCSI által névmás gyanújába vett *āsä*: *täkw-ā*. -*ä* eleme valóban sg. 3. személyű birtokos személyjel, az *ās* pedig minden bizonnyal a vog. N K *ās*₁, LM P T *āš*, LU *aš* 'felület, szín, felszín, arc | Fläche, Oberfläche, Antlitz, Gesicht' (M-WWb. 390b–391a, l. még *ās*₃: N *täkw-āsä* 'maga | selbst', M-WWb. 392b) és a TJ *aš*, TČ *āš*, KU *āš*, KM *aš*, P VNK *āš*, VNZ *aš*, LO So *os* 'das Obere, Oberfläche; Aussehen, Gesicht' (K-WWb. 101ab) szóval azonos. E szó osztják megfelelője pedig a V Vj *os*, Trj *ōš*, Ni *us* 'Innenseite des Felles, der Birkenrinde | внутренняя сторона шкуры, берёсты; Haut, Oberfläche', O *os* 'Epidermis' (DEWOS. 190, 1556); az osztj. Kaz *wōš* 'Innenseite des (bearbeiteten) Felles | внутренняя сторона шкуры (Kaz)', O *os* 'Epidermis; untere Schicht des Felles' (DEWOS. 1556) szócikk Kaz tagjának hangalakját (*š*-) alighanem a nyugati vogul nyelvjárások szava befolyá-

⁴ MUNKÁCSI 1894: 109.

⁵ MUNKÁCSI 1894: 110.

solhatta. – Nyomatékos személyes névmási összetétel tagjaként a vog. LM *ās* másodlagos 'Antlitz, Aussehen, Gesicht' jelentése folytán volt alkalmas. Ehhez vö. orosz *лицо* 'Gesicht; Person', ukrán *лице* 'Gesicht, Wange; Vorderseite; Person' (VASMER 1953–1958. 2: 49, 1964–1973. 2: 506), még vö. orosz *лик* II. 'Antlitz; лицо; изображение лица (на иконе)' (VASMER 1953–1958. 2: 41, 1964–1973. 2: 495). – Ennek az obi-ugor szópárnak – ORBÁNNAL (1934: 110–111) ellentétben – természetesen nincsen semmi köze sem a most idézendő obi-ugor kötőszókhöz sem, vö. vog. N *ās*₂, *ās*, *os*, LM L U P K *ōs*, T *ās*, *ās* 'szintén, megint, még, is, hát | auch, noch wieder, und, und noch, abermals' (M-WWb. 392a), TJ *ās*, TČ *ā's*, P VN VS *ōs*, LO *ōs*, So *ōs* 'und, auch; noch; mehr; wieder, wiederum | ещё, опять' (K-WWb. 101a)⁶ ~ osztj. V VT Vj Trj J *os*, DN KoP Kr *us* 'ещё, noch; опять (VT); уже, schon; dennoch (KoP Kr)' (DEWOS. 189).

PAIS (1942: 162) mind a négy mondatban 'bizony'-ként értelmezte az *ysá*-t.

MÉSZÖLY szerint az *isa* értelme: 'íme'. Megkísérelte ezt szemantikailag és etimológiailag (stílustörténetileg) is igazolni: „Az *isá* mint 'ecce' jelentésű mutatószó, olyan alkalmazású, mint az *íme* (vagy *ímé*). Az efféle mutatószó végén, mint az *íme* (*im-e!*), ugyanolyan indulatszó van, mint az *itt-e!*, *ott-a!*, *ez-e!*, *az-a!*, *ihol-e!*, *a hol-a!* stb. mutatószavakon. Az *isá* szót is így kell tehát elemeznünk: *is-á*, s ennek végső *á*-ja mutató értékű indulatszó. Az *is-* és *-á* rész egymástól eltérő hangrendje is mutatja, hogy az *isá* két szónak az összetétele: *is + á!* A bibliai stílusba beleillenek az 'íme', 'és ímé', 's íme' értelmű és hangulatú mondatkapcsolók. Az *is* szó az *és* szóval azonos eredetű, egyik a másiknak alakváltozata. Az *ismét* is eredetibb *és-még*-ből lett, az *ésmég*-ből pedig ismét *> isőg > sőg* változatokon át a mai *sőt* lett. Így meg tud változni századok folyamán az *és* alakja, mikor összetett kötőszónak előtagjává olvad be. Ugyanannak az embernek a beszédében él a *sőt* is, *és* is anélkül, hogy az illető beszélő érezné, hogy a *sőt*-beli *s* azonos az *és > is*-sel; így a HB. írója is mondhatott *isá*-t anélkül, hogy tudta volna, hogy annak *és* része azonos lehet azzal az *és*-sel, mely megvan a HB.-ben a mai *és* értelmében is, a mai *is* értelmében is, az *á* rész pedig azonos az *oz*-beli *o* elemmel. [Bekezdés.] Az *ysa* megmagyarázásához nemcsak a latin forrásszöveg *ecce* szavát vettük figyelembe, hanem azt is, hogy az 'íme, és ímé, s íme' értelmű és hangalakú mondatkapcsolók beleillenek a magyar bibliai stílusba is. Ez a szempont nem általában nyelvtörténeti, hanem stílustörténeti” (MÉSZÖLY 1955: 176–177, 1956: 126–127); kiemelés az eredetiben, H. L.). BÁRCZI határozottan cáfolta ezt a feltevést: „MÉSZÖLY szerint [...] a szó jelentése 'íme', s szerkezete is párhuzamos ezzel, mint *ēs ~ is a!*, *ím e!*, azaz első tagja az *es*, *is* nyomatékosító szó, második pedig a mutató névmásnak – mely összetett szó: *a + z*, két azonos jelentésű mutató névmásból áll – első tagja. A magyarázat szellemes, de közel sem meggyőző. Már a föltett jelentést is nehéz levezetni a tagok jelentéséből 'szintén az' → 'íme az'. De a HB.-ben az *az* névmás mindig *o* magánhangzót tartalmaz: *oz*, *ozchuz*, viszont az *ysa* mindig *a*-val van írva. A magyar szót tehát ismeretlen eredetűnek kell tartanunk, s ezért jelentése, mon-

⁶ Ehhez l. a 2. jegyzetet.

datbeli szerepe is bizonytalan” (BÁRCZI 1982: 35–36). Továbbá: „Jelentése is bizonytalan, csak a HB.-ben fordul elő, mégpedig négyszer, és ez előfordulások alapján úgy látszik, hogy indulatszó, kikövetkeztetett jelentése: ’íme’, esetleg ’bizony’. Egy másik föltevés szerint magyarázó, esetleg okhatározó kötőszó volna, mely a latin *enim*-nek felelhetne meg” (BÁRCZI 1982: 35, l. még BÁRCZI 1975: 86).

A magyar nyelv nagy etimológiai szótárai ekképpen foglalták össze az *ýfa*-val kapcsolatos, elkészültükig megszületett, valószínűnek vélt állásfoglalásokat: 1. „’íme; siehe da | bizony, wirklich’ [...] [Bekezdés.] Bizonytalan eredetű. Talán összetett szó: az *is*-nek és vagy az *az* mutató névmás *a* változatának, vagy esetleg az *a*¹ mutató értékű indulatszónak az összetapadásával keletkezhetett; vö. *ott a!*, *az a!* – Az *i*- mutató névmási tő és a *-sza* nyomatékosító elem összetételeként való magyarázata, a *maga* névmással való egybevetése, valamint szlávból való származtatása téves” (TESz. 2: 237a). – 2. „’siehe da; wirklich’ • Unbest Urspr, evtl Kompos ⊗ Viell aus *is* ’und’ (Var von → *és* od → *is*) + *a* (→ *az*¹ od → *á*); synt unbest. Das W kommt nur in HB vor; die genaue Bed ist deshalb unbest, evtl durch die Ma der HB bedingt. Die Gleichsetzung des ersten Glieds mit → *és* und → *is* stößt auf die Schwierigkeit, daß beide W in diesem SprDenkmal nur in der Form *ef* vorkommen. Die Deutung, daß das zweite Glied mit einem DemPron (→ *az*¹) od mit einer Interj (→ *á*) identisch sei, ist aus chronologischen Gründen problematisch •” (EWUng. 1: 625b).

Ezek az állásfoglalások voltaképpen a szótárak főszerkesztőjének nézetével azonosak: „E szövegrészek *isá* vagy *isá* kiejtésű módosító szava körül régtől fogva értelmezési eltérések mutatkoznak, s ezek az eltérések nemcsak magának e szócskának, hanem mondatbeli funkciója folytán a vele kapcsolatos szövegrészeknek is többé-kevésbé eltérő tartalmat kölcsönöznek. Néhány egyéb értelmezés mellett, mint például az ’ugyanis’, ’ihol csak’ stb. komolyabban két lehetőség: a ’bizony’ és az ’íme’ került eddig számításba”, és itt elég bő irodalmi utalások találhatók (BENKŐ 1980: 290–291). Természetesen ezt tükrözi történeti grammatikánk is: „Már az egyszerű módosítószók között is találkoztunk olyanokkal, amelyek korai ősmagyar vagy korábbi összetett szavakból értékelődtek át. Az összetétel folyamata végigkíséri a szófaj történetét, de nagyobb jelentőségre csak a kései ómagyar kortól tesz szert. Az ősmagyar kor végén, illetve a korai ómagyarban – különböző valószínűségi fokon – a következő összetett lexémákat, szoros kapcsolatokat tehetjük fel: [Bekezdés.] Nyelvelmlékes adataink vannak – igaz, csak a HB.-ből – az *isá*-ra [...] Az ’íme, bizony’ jelentésű kihalt *isa* valószínűleg az *is* partikulával nyomatékosított *A!* mutató névmási mondatból keletkezett” (JUHÁSZ 1991: 510).

A. MOLNÁR (2005: 24) ’bizony (íme)’ és ’bizony’ értelmet tulajdonít e szavunknak (nála: *isá*).

Csak a kutatástörténeti teljesség végett említtem meg, hogy GULYA is kitért futólag az *ýfa* lehetséges tagolására, amely szerinte így lenne helyes: *I-sá, i-sa*, de nem indokolta eljárását, sem értelmezésével, sem eredetével nem foglalkozott (GULYA 2007: 338, 340–341).

Tudománytörténeti áttekintésemet egy fölöttébb furcsa ötlet ismertetésével zárom le. Egy jó szándékú kívülálló úgy érezte, hogy közhírré kell tennie, mit hisz e szavunkról. Csak azért térek ki az általa összesen négy írásban is publikált fantáziadús elképzelésekre, mert meglepő módon patinás tudományos folyóirataink egyike juttatta hozzá a közlés lehetőségéhez. Hasonló szakértelemmel szerintem akár hamuból vagy kávézaccból is ki lehetne olvasni *yfa* szavunk történetét:

„A felvetett problémák közül a legsúlyosabbnak azt tartom, hogy az *isa* jelentése bizonytalan, az 'íme' és a 'bizony' jelentést csupán a szövegösszefüggés alapján következtették ki. Én az *isa* utótagjára vonatkozó első TESz.-változattal értek egyet, de azon túlmegegyek, s a teljes összetételt tovább elemzem. Ily módon jobbíthatónak tartom az *isa* szófejtését, valamint a hozzá tartozó szövegrészek értelmezését. [Bekezdés.] Az *isá*-t elhomályosult összetételnek fogom fel. Szerintem az *i + s + a* elemekből áll. – Az *i* elem a közelre mutató *ez* névmási tö *i*-változata, amely az *itt, ide, íme, eme* stb. szavakban (ma már elhomályosultan) van jelen. – Az *a* elem az *az* távolra mutató névmási tö *a*-változata (vagy maga az *az* névmási tö), amely megtalálható az *ott, oda, ám, ama* stb. szavakban (szintén elhomályosultan). – Az *s* nem egyéb, mint a ma is gyakori kapcsolatos kötőszavunk, az *is*, melynek esetenként nyomósító szerepe is van. [Bekezdés.] Az *isa* elhomályosult mellérendelő összetétel jelentése tehát 'ez és az (= mindkettő)' lehetett" (GAÁL 1999: 260). – E szerző kárhóztatja, hogy az elődök a szöveggörnyezetből próbálták megfejteni a szócska jelentését. Az általa megalkotott etimológiai magyarázatból levezetett jelentés azonban semmiképpen sem illik a szövegbe.

E szerző az *yfa*-nak a szakirodalomban feltételezett jelentései kapcsán írja, hogy azok bármelyike is „csak részben állja meg a helyét, ugyanis az egy szóból álló értelmezés már eleve nem lehet kifogástalan, mivel abból kimaradt az *isa s* eleme. [Bekezdés.] Az *isa* az adott szövegrészekben közöltekkel egyezően 'ez és az szemmel láthatóan igaz', 'a valóságnak megfelelően igaz' és 'való igaz' értelmezései, valamint az *ím és ám* szerkezetben az *ámnak* 'bizony igaz' jelentése között fennálló szemantikai összefüggés arra mutat, hogy az *ím és ám* szerkezet jelentésileg is pótolhatja az *isát*" (GAÁL 2000: 399–400). – Ezt az értelmezést ugyanúgy minősítem, mint az előző passzusban szereplő idézetben lévő.

„Az eddigieken kívül a *VCV*-rendszer további elemekkel is bővíthetett, így a magánhangzóból álló mutató névmási tö palatális és veláris változatának a hozzátoldó kapcsolatos *s* 'és' kötőszóval szerkesztett összetételével: *e + s + a ~ i + s + a* 'ez és az' (vö. HB.), *ase ~ asi* 'az és ez', *asa, ese* 'ez és az, ez és ez'. A *C* elem ezekben a *s* kötőszó. A felsoroltakon kívül természetesen lehetett még többféle nyíltabb–zártabb vokálisú alak is. Mind a *VCV* fölépítésű kikövetkeztetett változatokban, mind a HB.-ből adatolt *isa* alakokban – alaktani fölépítésük-ből következően – közelre is, és távolra is irányul a rámutatás. A HB.-ben megőrződött *isa z* nélküli mutató elemei ezen kívül még a szövegben közöltek szemmel látható, vagyis nyilvánvaló, 'valóban igaz' voltát is jelzik. Az élőbeszédben tágabb értelemben, minden olyan közlésben lehetett a fenti alakokat használni, amikor két főnévnek vagy mondatnak igaz valóságát akarták kiemelni, hangsúlyozni. – Állításomat megerősíti a HB. *ez, az ~ 'az'* mutató névmásai, valamint

az *isa* z nélküli *i*, *a* mutató névmásai között meglevő alakbeli különbözőség. Eből a megkülönböztető írásmódból a névmásnak egymástól eltérő mondatbeli funkciójára lehet következtetni: arra, hogy ez *ez*, *az* »csak« mutató szerepű, az *i* ~ *e* és *a* viszont nyomatékosabb, rámutató szerepű” (GAÁL 2001: 381). – E „továbbfejlesztett” ötlet semmivel sem teszi értelmesebbé a Halotti beszéd szóban forgó mondatait, sőt! (L. még az előző két passzushoz fűzött kommentárt.)

„...az előadottak alapján arra lehet gondolni, hogy a HB.-béli *isa* szóösszetétel az ősi rendszernek csupán egyik alakváltozata [kiemelés az eredetiben, H. L.]. Vagyis úgy hiszem, hogy ha a nyelvemlékes korszakból – valami »csoda« folytán – még előkerülne *isa* szó, az is a HB.-béli *isa* ’ez és az’ jelentését viselné, és annak a szerkezeti fölépítését mutatná. Eltérés legföljebb a közelre vagy távolra mutatástól függően – és annak sorrendje szerint – a vokálisok váltakozó hangalakjában, az író nyelvjárásának megfelelően mutatkozna (pl. *asi* ’az és ez’)” (GAÁL 2001: 381). – Csak abban értek egyet e szerzővel, hogy ilyen csodára nem számíthatunk.

Azt hiszem, e naivságok konglomerátumára aligha szükséges több szót vesztegetni.

3. Az *ý/a* eredetéről. A tudománytörténeti előzmények számba vétele után térek át arra, milyen etimológiai magyarázatot látok reálisnak *ý/a* szavunk eredetére vonatkozóan. Fentebb már említettem, hogy egykoron HUNFALVYnak volt egy ötlete, amelyet nem fejtett ugyan ki (HUNFALVY 1875b: 17), de én azt mégis nagyon is valószínűnek értékelem. Ezen ötletre utalt MARIÁNOVICS [SIMONYI] (1911: 349), de nem nyilatkozott arról, helyesli-e vagy sem. Mivel én helyesnek találok, megpróbálok igazolni, miért helyes. HUNFALVY ugyanis valószínűleg leginkább csak a hangalaki hasonlóság, vagyis a szókezdő *i* elemet tartalmazó osztják és magyar alakok (adverbiumok) szinte teljes hangtani azonossága és a szónak SAJNOVICS által feltételezett ’bizony; certe, indubianter’ jelentése miatt gondolt az egyezésre; vö. „*izi* ’bizony’ (rég magyar *isa*): *levija izi tarmal* ’a szolgának bizony elég’, *adim jug jim tiipsa izi an verl* ’rossz fa jó gyümölcsöt bizony nem terem” (HUNFALVY 1875b: 17). Az ugyanott található adatokat, amelyek az iméntivel szorosan összefüggnek, már külön szócikkbe sorolta be: „*izi* (*i-si* egy-az) azon, *izagat* (*i-sagat*) egy-ként, egyszer-int, mind, *izit* (*i-sit*) ugyanaz, *izikem* (*i-si-kem*) ugyanannyi”. Ezek legalább részben a grammatikai leírásban is megtalálhatók: *izagat ultina* ’minden által, folyvást’, *mur izagat edliset* ’a nép mind kimenének’ (HUNFALVY 1875a: 101, 108–109), az *i* elem nélküli alakok (névutók) ezek: *sagat*, *sajit* ’szerint, -ért, -kor’, *pora sagat* ’az idő szerint’, *voh sagat* ’pénzért’, *jolta sagat* ’után’, *tolta sagat* ’onnan’, *jilta sagat* ’alatt, alá’ (HUNFALVY 1875a: 105).

Ezek a HUNFALVY közölte VOLOGODSZKI-féle adatok a következő későbbiekkel azonosak: a) adverbiumok: V Trj *aj-săyit*, KoP *aj-săḡat*, Ni *ī-săḡat*, *ī-săḡat*, Šer *īsat*, Kaz Sy Šur *īsa*, Ahl *ī-sat* ’заодно (V); auf gleiche Weise (Trj); alle, alles, ganz (Ni Kaz); вдруг (KoP)’, V *aj-săyit*: *aj-săyī werləḡan* ’заодно делают’, Sy *īsa weškat* ’ganz unschuldig’, Šer *īsat uttə*, Kaz *īsa wəḡati* ’(jeder

seiende) каждый | jeder alle' (DEWOS. 18–19, 1311), Ahl *ī-saġat* 'in derselben Richtung', *ī-saġat*, *īsat ulta* (zuweilen auch ohne *ulta*) 'ganz, alles' (AHLQVIST 1880: 76); b) névutók: V *sāyit*, *sāyi*, Vj *sāyi*, Trj *sāyit*, J *sāyit*, DN *sāxat*, *sāxet*, DT KoP *sāxat*, Kr *sāxat*, *sāxāt*, Ni *sāxat*, *saxa*, Šer *sāxat*, Kaz *sāxat*, *saxət*, Sy *sāxat*, *saxət*, O *sāxat*, *sāxāt* 'по | gemäß, nach, wie' (DEWOS. 1310–1311), Vj *сахы* [= *sāyi*] 'будто, подобно, по', *қантах сахы* [= *kāntəy sāyi*] 'похантыйски' (MOGUTAEV 1996: 248). Feltűnő, hogy a nyugati nyelvjárási adatok közül a Kaz Sy Šur *isa* 'alles, alle, ganz' kísértetiesen hasonlít az *yfa*-ra. Teljesen nyilvánvaló, hogy ezek a V *aj-sāyit*, Ni *ī-sāxat*, Šer *īsat* változatokhoz képest erősen csonkult adatok, amelyek alapszava a **sāyit*, **sāyat* (> V *sāyit* ≥ *sāyi*, DN *sāxat*, *sāxet*, Kaz *sāxat*, *saxət*) névutó. A nyugati osztják nyelvjárások valamelyikéből átkerült ez az adverbium az északi vogulba: N *sāyāt* [= *sayat*] 'után | nachdem' (< osztják, M-WWb. 509a).

STEINITZ kételkedve vonta ehhez az osztják szócsaláddhoz az osztj. O *sāxa* 'nach kurzer od. einiger Zeit | спустя короткое время' adverbiumot (DEWOS. 1310, 1311). Nem érték egyet a bizonytalankodással, mivel valamiképpen az azonosítást, egységesítést és általánosítást kifejező obi-ugor adverbiumok az 'idő, időszakasz', 'vminek a részei' típusú, oszthatóságot, tagolhatóságot kifejező szókból (is) alakulnak. Ilyenek pl. az a) osztják V VT Vj Trj J *os*, DN KoP Kr *us* 'ещё, noch; опять (VT); уже, schon; dennoch (KoP Kr)' > NazT *aj-us*, *aj-usa* 'заодно, одновременно', Šer *ij-ōs* 'gleichzeitig' (DEWOS. 189); Trj *pič*, DN Kr *-piš*, Ni Kaz *pūš*, O *pus* 'Faden; „Schicht” (d. h. Fell, Futter od. Überzug) eines Kleidungsstücks, Pelzes; Mal, -mal' > Trj. *aj-pič*, DN Kr *aj-piš*, Ni *ij-pūš*, Kaz *ī-pūš* 'vollständig, ganz und gar, für immer', V *aj-pičəy*, Šur Kaz *ī-pūša*, O *i-pusá* 'на всегда | für immer' (DEWOS. 18, 1089–1090); valamint b) vogul T *ux-čās* 'egyszerre | gleich' (M-WWb. 29b), vö. LM K *śas* 'óra | Uhr, Stunde' (M-WWb. 591a); LU *āk-w-šit* 'egyszerre | zu gleicher Zeit' (M-WWb. 29b), KU *ākšōβn(ə)*, KM *ākšōβnə* 'in derselben Weise', KU *āk šōβt*, LU *ākšit* 'gleichmäßig | ровненько' stb. (K-WWb. 26a), KM_f *tə šōβn* 'auf diese Weise' (K-WWb. 816a), vö. TJ TČ *tšēy*, KU KM *šōβ*, KO *šūβ*, P *šiy*, *ši*, VN VS LU *ši* 'Zeit; bestimmtes Maß; so viel wie; bestimmte Menge; Art; etwa' (K-WWb. 815a).

Az itt felsorolt, szóösszetételből alakult adverbiumok előtagja az '1' jelentésű számnév. Elég sok ilyen található a nagy osztják és vogul szótárakban, pl. DEWOS. 18–19, M-WWb. 28a–29b, K-WWb. 24a–27b.

A most idézendő vogul adverbium két szempontból is igen figyelemre méltó:

a) A LU *ekšaytl* 'alle(s) auf dieselbe Weise | всё одинаково, всё ровно' (K-WWb. 26a) *ek-* előtagja természetesen azonos az *ek* '1' jelentésű számnévvel (K-WWb. 23b), a *šaytl* utótag pedig csak ebből az egy nyelvjárásból és csak ebben az egy összetételben van adatolva: LU *ekšaytl'* (K-WWb. 713a).

b) A *šaytl* utótag nyilvánvalóan az *-l* instrumentalisragot tartalmazza, a szó-tó így a vogulban önállóan nem adatolt **šayət* ?*'gemäß, nach, wie', amely az osztj. V *sāyit* ≥ *sāyi*, DN *sāxat*, *sāxet*, Kaz *sāxat*, *saxət* névutó pontos etimológiai megfelelője. Ezek közös, obi-ugor alapnyelvi előzménye **šāyət* lehetett. A fentebb idézett osztj. O *sāxa* 'nach kurzer od. einiger Zeit' adverbium azt sejteti,

hogy a legtávolabbi obi-ugor előzmény **šāγ* volt, ebből pedig az instrumentális funkciót is ellátó **t* locativusrag csatlakozásával jött létre a **šāγst*.⁷ Az osztj. *s-* ~ vog. *š-* megfelelés természetesen nem akadályozza az egyeztetésnek, vö. pl. osztj. *V sat*, Trj *sāt*, DN *sot*, Ni Kaz *sot*, O *sat* '100' ~ vog. TJ *šēt*, KU *šāt*, P *šēt*, So *sāt* 'id.' (~ ma. *száz* < Ug **šata* < FU **šata* [UEW. 1: 467] > finn *sata*), miként az osztj. *(-)/s-* ~ magyar (**š-* >) *-s-* sem, feltehető ugyanis vagy egy ősmagyar kori **š* ~ **s* váltakozás, pl. „*sövény* : *sző* (MSzFE. 3: 582b–583a, 792b–793a; UEW. 1: 471: FU **šāne*), *sömör* : *szem* stb.” (TESz. 3: 508; még vö. *sömör*: TESz. 3: 579b; UEW. 1: 479: **šilmä* [de ez utóbbiban csak a *šēm* említettik meg]), *szőr* ~ *sörény* (< Ug **šāγ3-r3* vagy **šākr3* 'Haar', vö. UEW. 2: 886), vagy még inkább egy „U/FU **š* > Ug **s* ~ **š*” fonémahasadás következtében létrejött szóhasadás (erről l. alább).

A ma. *s-* ~ vog. *š-* ~ osztj. *s-* megfelelés valószínűleg a most ismertetendő módon magyarázható. Az ugor alapnyelv az U/FU **s*, **š*, **š* szibilánsrendszerűt örökölte, mely a következő változásokon ment át:

1. U/FU **s* × **š* > Ug **s*,
2. Ug **s* > **θ*,
3. U/FU **š* > Ug **s* ~ **š*,
4. Ug **s* > Ug **s* ~ **š*.

A 3. lépésben bekövetkezett ugor alapnyelvi fonémahasadás legtöbbször talán szóbelseji palatalizált mássalhangzó hatására bekövetkezett depalatalizáció eredménye lehetett (**šVC* > **sVC*), egyébként pedig **š* > **š* történhetett.

Ennek eredményeként az ugor alapnyelvben az U/FU **s*, **š*, **š* szibilánsok helyét az Ug **s*, **š*, **θ* foglalta el. Az ugor nyelvek ezeknek a (szókezdő) szibilánsoknak a következő szabályszerű, de nem egyöntetű megfelelési rendszerét mutatják (vö. HONTI 1999: 124–130; az obi-ugor adatokat egyszerűsítés végett itt fonematikus átírásban közlöm):

1. Ug **s* > ma. *sz* ~ OUG **s* > vog. *s* ~ osztj. *s*, pl.:
ma. *zaj*, R. *szaj* ~ vog. **šūj* > TJ KU *soj*, P So *suj* ~ osztj. **šōj* > V *šōj*, DN *sěj*, Ni Kaz *sij*, O *sij* (<< Ug **soje* < FU **šoje* 'Ton, Laut, Stimme', vö. UEW. 1: 482–483),
ma. *szél* ~ vog. **šīl* > KU So *sēl* ~ osztj. **sil* > V O *sil* (<< Ug **sel3* 'Rand', vö. UEW. 2: 887),
2. Ug **š* > ma. *s* ~ *sz* ~ OUG **š* > vog. **š* > *š* ~ *s* ~ osztj. **š* > *s*, pl.:
ma. *segg* ~ TJ *sūŋ*, *sāŋ*, KU *sōŋk*, P *sōŋk*, So *sāŋk*, a (<< Ug **šāŋk3* < FU **šāŋk3* 'der Hintere, Arsch', vö. UEW. 1: 472).
ma. *szēm* ~ *sömör* ~ vog. **šām* > TJ KU P *šām*, So *sam* ~ osztj. **sem* > V Ni Kaz O *sem* (<< Ug **šem* < **šilmä* 'Auge', vö. UEW. 1: 479),

⁷ A locativus, az adessivus és a superessivus ragja eszközhatározói funkciót is betölthet (vö. LIIMOLA 1963: 113, 115, 117), pl. vog. K *ton ten-t lo joutam* 'azon az áron lovat veszek' (BEKE 1905a: 81, 1905b: 15, vö. *tēn* 'ár; pénz', M-WWb. 646a, még vö. LIIMOLA 1963: 118), osztj. M *lajām-an* 'fejszével' (vö. *lajām* 'fejsze'; RADANOVICS [RÉDEI] 1961: 33, 59, még vö. LIIMOLA 1963: 117), finn *kirjoitan kynä-llä* 'ceruzával/tollal írok', észt *vitsu-l kasvatama* 'pálcával nevelni'.

ma. szőr ~ *sörény* ~ vog. *šār > TJ šār, KU šār, P šār, LO sāyr, So sāyra (< Ug *šāy3-r3 vagy *šāk3 'Haar', vö. UEW. 2: 886),

3. Ug *š > ma. sz ~ OUG *š > vog. *š > š ~ s ~ osztj. *š > s, pl.:

ma. száz ~ vog. *šūt3 > TJ šēt, KU šāt, P šēt, So sāt ~ osztj. *sat > V sat, Trj sāt, DN sot, Ni Kaz sət, O sat '100' (<< Ug *šata < FU *šata 'hundert', vö. UEW. 1: 467).

Az Ug *š- > ősma. *š- ~ *s- (> ma. s- ~ sz-) kettősség kialakulása pedig bizonyosan elő- vagy ősmagyar nyelvjárási különbségben leli magyarázatát.

Az osztják és a vogul adatokhoz mind hang-, mind jelentésstanilag jól illeszkedik a Halotti beszéd *yfa* formájú adverbiuma. E szó *y* = *i* elemében szintén az '1' számnév rejtőzik, tudvalévöleg a magyarban is vannak az '1' számnévvel létrejött adverbiumok: *egyaránt, egyáltalában, egyáltalán, egyelőre, egyúttal*. Az '1' számnév ugor kori történetéről adott leírásom érthetővé teszi e számnévnek ezen adverbiumba történt beépülését: „Die Zahlwörter '1' in den ugrischen Sprachen lassen sich [...] von dem Rekonstrukt *ike, *üke ableiten. Im Urungarischen bzw. in der obugrischen Grundsprache ging der Wandel *-k- > *-γ- vor sich, welches neben *ü zu *γ labialisiert wurde, zumindest in der obugrischen Grundsprache. In der obugrischen Sprachgeschichte sind in mehreren Fällen Schwankungen *γ ≥ *j bekannt, denen zufolge nach einem palatalen Vokal im Früh-Urostjakischen leicht ein Wandel *öγ/*ēγ > *ěj eintreten konnte” (HONTI 1993: 80). „Auch im Urungarischen kann mit dem Wandel *ik3/*ük3 > *iγ3/*üγ3 gerechnet werden, wo auf Einfluß des benachbarten Palatalvokals oberer Zungenstellung das *γ/*γ durch *j abgelöst wurde (oder dies durch teilweise Assimilation eintrat), was sich im Ungarischen zu *d'* [= *gy*] entwickelt haben mag” (HONTI 1993: 81). Úgy gondolom, hogy már az ugor alapnyelvben lehettek az '1' jelentésű számnévnek *ük ≥ *üγ ~ *üj változatai. E számnévünkben bekövetkezett Ug *ü > ma. *i* változást egyértelműen igazolják első adatai, például éppen a Halotti beszédben megtalálható *ig* és *igg* (l. TESz. 1: 716, l. továbbá NySz. 1: 572, *ëgy*).

A *-fa* (= *-sa*) utótag pedig a következő módon alakulhatott ki: Ug *šāy8 > OUG *šāy8 (> osztj. *šāy8 ~ vog. *šāy8) ~ ma. *šāy8 > > *-sa*. Mind a ma. *yfa*, mind az északi osztj. *isa, isat* deetimologizálódott, tehát elvesztette egyes nyelvtörténeti elemeinek eredeti forrásszavával fennállott nyilvánvaló kapcsolatát.

Összegezve a fentieket: az eddigi etimologizálási kísérletekkel ellentétben a Halotti beszéd *yfa* 'bizony' szavát ugor alapnyelvi összetételként értelmezem: „'1' számnév + 'amint' névutó” > 'egészen, teljesen' adverbium > 'bizony' adverbium”, és a közös ugor adverbium sorsának alakulását így látom: Ug *ük-šāy8 ~ *üj-šāy8 > OUG *ük-šāy8(-t) ~ *üj-šāy8(-t) (> vog. *ük-šāy8-t > > LU *ek-šāy8-t-al* 'alle(s) auf dieselbe Weise' ~ osztj. *ěj-šāy8-t > > V *aj-sāyit* 'заодно', Trj *aj-sāyit* 'auf gleiche Weise', KoP *aj-sāyat* 'вдруг', Kaz Sy Šur *ī-sa* 'alle, alles, ganz') ~ ma. *üj-šāy8 > > *i-sá* 'bizony'. A ma. *-ay8 a γ kiesésével szükségszerűen hosszú magánhangzóvá, vagyis -á-vá lett, azaz az *yfa* olvasata bizony *isá* lehetett, miként MÉSZÖLY (1955: 177, 1956: 127) és alternatív lehetőségként BENKŐ (1980: 290–291) vélte.

Ezzel kiderített ugor kori nyelvi újításaink száma ismét emelkedett eggyel.

A nyelvtörténeti folyamatok kiderítése, az etimológiai összefüggések feltárása gyakran a mozaikkép kockáinak megkeresését, egymáshoz illeszthetőségük megállapítását jelenti. Az *yfa* hátterének kinyomozása is ezt szemlélteti.

Kulcsszók: Halotti beszéd, ugor, magyar, vogul, osztják, etimológia, szemantika.

Hivatkozott irodalom

- AHLQVIST, AUGUST 1880. *Über die Sprache der Nord-Ostjaken. Sprachtexte, Wörtersammlung und Grammatik.* Forschungen auf dem Gebiete der uralaltaischen Sprachen. Dritter Theil. Finnische Literaturgesellschaft, Helsinki.
- BÁRCZI GÉZA 1975. *A magyar nyelv életrajza.* 3. kiadás. Gondolat, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése.* Nyelvészeti tanulmányok 24. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BEKE ÖDÖN 1905a. A vogul határozók. *Nyelvtudományi Közlemények* 35: 71–100.
- BEKE ÖDÖN 1905b. A vogul határozók. Különlenyomat a *Nyelvtudományi Közlemények* 35. kötetéből. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BUJNÁK, PÁVOL 1928. *Praefixa verbalia v jazykoch ugrofinských a zvlášte v maďarskom.* Nákladem Filosofické University Karlovy, Praha.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv / Athenaeum, Pest / Budapest, 1862–1874.
- DEWOS. = STEINITZ, WOLFGANG, *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache.* Lieferung 1–15. Akademie-Verlag, Berlin, 1966–1993.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- GAÁL IMRE PÉTER 1999a. *yfa.* Szófejtési kísérlet. *Magyar Nyelvőr* 123: 260.
- GAÁL IMRE PÉTER 1999b. Helyreigazítás az *yfa* szófejtéséhez. *Magyar Nyelvőr* 123: 372.
- GAÁL IMRE PÉTER 2000. Az *isa* kihalása után *ím(e)s ám* szerkezet (magyarázatkísérlet). *Magyar Nyelvőr* 124: 399–400.
- GAÁL IMRE PÉTER 2001. Az *isa* és az ősmagyar kori *VCV fölépítésű mutató névmási rendszer. *Magyar Nyelvőr* 125: 381–382.
- GULYA JÁNOS 2007. Egy európai magyar nyelvemlék. In: MATICSÁK SÁNDOR szerk., *Nyelv, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) előadásai* 1–2. Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság, Debrecen–Budapest. 2: 331–342.
- HONTI LÁSZLÓ 1993. *Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen.* Bibliotheca Uralica 11. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ 1999. *Az obi-ugor konzonantizmus története.* Studia Uralo-Altaica. Supplementum 9. JATE, Szeged.
- HUNFALVY PÁL 1875a. Az északi osztják nyelv Vologodszki fordításainak és orosz-osztják szótárának alapján tekintettel mind Castrén déli osztják grammatikájára,

- mind a Reguly hozta szó-jegyzékre s eredeti osztják énekekre. *Nyelvtudományi Közlemények* 11/1: 1–236.
- HUNFALVY PÁL 1875b. Szó-tár. *Nyelvtudományi Közlemények* 11/2: 1–226.
- JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Tudományos Gyűjtemény 30. Danubia, Pécs.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1991. A módosítószók. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 501–513.
- KLUGE, FRIEDRICH 2002. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 24. Auflage. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- KORDA IMRE 1887. *Ysa. Magyar Nyelvőr* 16: 175–178.
- K-WWb. = KANNISTO, ARTTURI – EIRAS, VUOKKO – MOISIO, ARTO, *Wogulisches Wörterbuch*. Gesammelt und geordnet von A. K., bearbeitet von V. E., herausgegeben von A. M. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 35. Kotimaisten Kielten Keskuksen Julkaisuja 173. Société Finno-Ougrienne – Kotimaisten Kielten Keskus, Helsinki, 2013.
- LIIMOLA, MATTI 1963. *Zur historischen Formenlehre des Wogulischen. I. Flexion der Nomina*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 127. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- MELICH JÁNOS 1908. Révai Miklós első magyarázata a Halotti Beszédéről. *Magyar Nyelv* 4: 1–12.
- MELICH JÁNOS 1911. *Isa. Magyar Nyelv* 7: 409–411.
- MARIÁNOVICS MILÁN [SIMONYI ZSIGMOND] 1911. Szláv jövevényszók. *Magyar Nyelvőr* 40: 348–350.
- MÉSZÖLY GEDEON 1955. A Halotti Beszéd néhány szavának stílustörténeti módszerű megfejtése. (Mutatvány a „Nyelvtörténeti séták nyelvemlékeink között” című műből.) *Magyar Nyelv* 51: 176–182.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MOGUTAEV, M. K. [МОГУТАЕВ, М. К.] 1996. *Хантыйско-русский словарь (васюганский диалект)*. Томский государственный университет, Томск.
- A. MOLNÁR FERENC 2005. *A legkorábbi magyar szövegemlékek (olvasat, értelmezés, magyarázat, frazeológia)*. Nyelvi és művelődéstörténeti adattár. Kiadványok 8. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- MOLNÁR JÓZSEF – SIMON GYÖRGYI 1976. *Magyar nyelvemlékek*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MSzFE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* 1–3. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1978.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1894. *A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- M-WWb. = MUNKÁCSI BERNÁT – KÁLMÁN BÉLA, *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- ORBÁN GÁBOR 1934. *Isa*. In: BEKE ÖDÖN – BENEDEK MARCELL – TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF szerk., *Emlékkönyv Balassa Józsefnek, a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének 70. születése napjára*. Ranschburg Gusztáv Könyvkereskedése, Budapest. 109–111.
- PAIS DEZSŐ 1942. A Halotti Beszéd olvasása és értelmezése. *Magyar Nyelv* 38: 159–162.
- RADANOVICS [RÉDEI] KÁROLY 1961. *Északi-osztják nyelvtan*. Nyelvtudományi Értekezések 31. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RÉVAI MIKLÓS 1803/2014. *Magyar irodalmi régiségek. Antiquitates literaturae Hungaricae*. Fordította C. VLADÁR ZSUZSA. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – OSZK, Budapest.
- SAJNOVICS, JOANNIS 1770. *Demonstratio idioma ungarorum et lapponum idem esse*. Typis Collegii Academici Societatis Jesu, Tyrnaviae.
- SAJNOVICS, JOHANNES 1972. *Beweis, daß die Sprache der Ungarn und Lappen dieselbe ist*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 5. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- SAJNOVICS JÁNOS 1994. *Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. Bibliotheca Regulyana 2. ELTE, Budapest.
- SIMONYI ZSIGMOND 1889. *A magyar nyelv*. A művelt közönségnek. Első kötet. A magyar nyelv élete. Révai testvérek, Budapest.
- [SIMONYI ZSIGMOND] 1907. [Szerkesztői lábjegyzet TÓTH BÉLA *Ysa. Eleve* című cikkéhez.] *Magyar Nyelvőr* 36: 429.
- SSA. = *Suomen sanojen alkuperä* 1–3. Toim. KULONEN, ULLA-MAIJA. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556. – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki, 1992–2000.
- SZARVAS GÁBOR 1887. *Ysa. Magyar Nyelvőr* 16: 217–219.
- SZINEK IZIDOR 1899. Az *ysa* jelentése. *Magyar Nyelvőr* 28: 103–104.
- SZINNYEI JÓZSEF 1879. Révai magyar–ugor nyelvhasználat. *Nyelvtudományi Közlemények* 15: 248–286.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TÓTH BÉLA 1907. *Ysa. Eleve. Magyar Nyelvőr* 36: 429.
- UEW. = *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1–2. Hrsg. RÉDEI KÁROLY. Harrassowitz – Akadémiai Kiadó, Wiesbaden–Budapest, 1986–1991.
- VASMER, MAX 1953–1958. *Russisches Etymologisches Wörterbuch* 1–3. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- VASMER, MAX [ФАСМЕР, МАКС] 1964–1973. *Этимологический словарь русского языка* 1–4. Прогресс, Москва.
- ZOLNAI GYULA 1894. *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Research history and etymology of the word *isa* from the Funeral Sermon

As opposed to former attempts at its etymology, the present author takes the word *yfa* (= *isa*) ‘indeed’ from *Sermo super sepulchrum* to be a compound coined in Proto-Ugric: ‘1’ (numeral) + ‘as soon as’ (postposition) > ‘totally, fully’ (adverb) > ‘indeed’ (adverb), and sees the subsequent fate of the inherited adverb as follows: Ug **ükš-šayš* ~ **üjš-šayš* > OUG **ükš-šayš(-t)* ~ **üjš-šayš(-t)* (> Vogul **ük-šayš-t* >> LU *ek-šayš-t-el* ‘alle(s) auf dieselbe Weise; all in the same manner’ ~ Ostyak **ěj-săyš-t* >> V *əj-săyit* ‘заодно; together, at the same time’, Trj *əj-săyit* ‘auf gleiche Weise; in the same manner’, KoP *əj-săyat* ‘вдруг; suddenly’, KazSyŠur *i-sa* ‘alle, alles, ganz; all, every, totally’), ~ Hungarian **üjš-šayš* >> †*i-sá* ‘indeed’.

Keywords: Funeral Sermon, Proto-Ugric, Hungarian, Vogul, Ostyak, etymology, semantics.

HONTI LÁSZLÓ
Károli Gáspár Református Egyetem
MTA Nyelvtudományi Intézet